

Світ-системний аналіз І. Уоллерстайна як сучасний методологічний підхід до аналізу розвитку світового господарства

Євген Ніколаєв

Світ-системний аналіз (англ. *world-systems analysis*, далі ССА) за своєю сутністю становить орієнтований на історичну перспективу аналіз циклів, тенденцій і довгострокових структурних характеристик світової економіки¹. Його виникнення на початку 70-х років ХХ ст. було обумовлене цілим рядом подій, що відбулися у світі в другій половині минулого сторіччя, такими, як війни, низка економічних криз, поява на світовій арені так званих країн «третього світу» як окремої структурної одиниці. Структурно-функціоналістська парадигма Т. Парсонса, що тоді домінувала в американській суспільній науці, не могла адекватно пояснити нових процесів, що відбувалися у світі. Тому ССА виник як спроба переосмислити, пояснити ці процеси і події, подивитися на відносини на світовій арені між різними групами країн з нового кута зору.

Розробку ССА пов'язують з іменем Іммануеля Уоллерстайна (Immanuel Wallerstein, народ. у 1930 р.). Вважається, що його праця «Сучасна світова система»², на жаль, досі не видана російською або українською мовою, у 1974 р. започаткувала ССА. Цей теоретичний підхід, який багато в чому революціонізував вивчення різних аспектів соціального життя й історичних змін, був синтезом відразу декількох теоретичних традицій — по-перше, броделівської історіографії і, ширше, французької школи «Анналів» і, по-друге, різних варіантів «теорії залежності» — насамперед тієї версії, що була розроблена Андре Гундером Франком у 1960-і роки, яка, у свою чергу, була пов'язана із марксистською теоретичною традицією.

Для Уоллерстайна ССА є в першу чергу відповіддю на теорії модернізації, що були поширені у другій половині ХХ ст. Як пише Уоллерстайн, «світ-системний аналіз... є радше критикою багатьох передумов існуючої соціальної науки, які склали те, що я назвав “бездумною соціальною наукою”»³.

Уоллерстайн надає перевагу терміну «світ-системний аналіз» над терміном «світ-системна теорія», оскільки наполягає на аналізі реальних структур на відміну від спекулятивних умовиводів — «теорій». «Важливо пам'ятати, що вихідним задумом світ-системного аналізу був протест проти теорій модернізації»⁴.

Теорія модернізації розглядає суспільства світового ядра як «модернізовані», а суспільства світової периферії — як такі, що повинні

пройти через процес модернізації і досягти такого ж рівня розвитку, що і «модерні» суспільства. Хоча теорія модернізації і порівнює різні суспільства планети, вона не може вважатися дійсно глобальною, оскільки, здійснюючи порівняльний аналіз суспільств, вона абсолютно не брала до уваги систему взаємин між ними, нею не розглядалася світ-система сучасного людства. Динамізм, що виявлявся у трансформації суспільств, критиці теорії модернізації і був одним із головних поштовхів до розвитку світ-системного аналізу.

Іншою передумовою, як пише Уоллерстайн, була *історичність*, тобто, якщо процеси є систематичними, то загальна історія системи (на противагу історії складових частин, що розглядаються окремо й у порівнянні) відіграє вирішальну роль у розумінні сучасного стану системи.

Третя передумова — *унідисциплінарність* (unidisciplinarity), і вона впливає з другої — розгляд «тотальностей», а не «партикулярностей», розгляд історичних, суспільних процесів не з точки зору окремих дисциплін (економіки, політики, соціології), а з погляду світ-системного підходу.

Нарешті, четвертою передумовою Уоллерстайн називає *холізм* («філософію цілісності»). «Аргументи світ-системного аналізу змусли його прихильників поставити під сумнів наявність кордонів між суспільними науками, історично сконструйованих у період 1850—1945 рр., і навіть протестувати проти їхньої наявності. Ці кордони не витримували критики, і тому мова йшла про реструктурування знання. Справді, холізм змушує переосмислити також й історично сформований, а тепер канонізований великий вододіл між суспільними і точними науками...»⁵.

І. Уоллерстайн створює принципово нову сферу дослідження. Світ-системний аналіз будується навколо принципово іншого об'єкта — не держави, не ринку чи громадянського суспільства, а саме навколо усього світу як визначеного системного і структурного цілого. Такий підхід на сьогодні є найбільш вдалим і адекватним, оскільки у зв'язку із процесами глобалізації «...держави (національні економіки) дійсно втрачають функцію основного структурного елемента світової економіки»⁶.

Принципова новизна підходу ССА до аналізу глобальних структур історії полягає в акценті на приматі «зовнішніх», екзогенних факторів соціальних змін, що мають радше не внутрішню, а зовнішню, світ-системну природу. Учений виділив наступні п'ять основних предметів аналізу в досліджуваному об'єкті (світ-системі): функціонування капіталістичної світової економіки як системи; її походження; зв'язок капіталістичної світової економіки з некапіталістичними структурами до того, як перша стала глобальною системою; порівняльне вивчення історично альтернативних способів виробництва; нарешті, перехід до соціалізму, що триває.

Теорія політики

Найбільш важливими ідеями, покладеними І. Уоллерстайном в основу США, є розгляд соціальних змін з боку «цілісностей» як базових одиниць аналізу, спроба привнести історичний вимір у суспільні науки і перебороти розходження між теорією (узагальненнями) й історією (конкретними випадками), а також акцент на приматі екзогенних факторів соціальних змін, що мають передусім не внутрішню, а зовнішню природу.

Основною категорією, що використовується в аналізі Уоллерстайна, є не окрема національна держава чи суспільство, а *цілісність (totality)*, або *спосіб виробництва (mode of production)*, або *історична система*. «Світ-системний аналіз робить одиницю аналізу предметом суперечки. Де і коли існують цілісності, усередині яких відбувається соціальне життя? Він замінює термін «суспільство» терміном «історична система»... [ця заміна] позбавляє нас центральної конотації, якої набуло «суспільство», його зв'язку з «державою»... Більш того, «історична система» як термін підкреслює єдність історичної і соціальної науки. Цілісність одночасно системна й історична»⁷. Цілісність виступає основою при розгляді соціальних змін, оскільки вона є сферою, що містить у собі головні фактори, які викликають зміни. Учений стверджує, що існувало всього три типи цілісностей і можливо, що в майбутньому з'явиться четвертий. Трьома типами цілісностей, що існували раніше або існують зараз, є міні-системи, світ-імперії і світ-економіки.

Міні-системи є общинними (родовими) економіками, які зазнають взаємного впливу. Міні-системи були поглинені в процесі експансії капіталізму і досліджуються головним чином у рамках антропології. Вони характеризуються одиничним поділом праці, натуральним типом господарювання, єдиною державністю й єдиною культурою. Фактично міні-системами є усі суспільства на початкових етапах їх розвитку, до виникнення в них товарно-грошових відносин. Оскільки зараз таких суспільств практично не існує, США їм не приділяє особливої уваги, обмежуючись констатацією їх існування у минулому.

Як світ-імперії, так і світ-економіки є світ-системами. За словами Чейз-Данна, *світ-системи* є цілісними соціальними системами (не обов'язково глобальними), складовими яких виступають культурні, нормативні, економічні, політичні й військові зв'язки, обмежені територіальною мережею упорядкованого обміну матеріальними благами⁸. Вони відрізняються від міні-систем тим, що об'єднують культурно неоднорідні суспільства, а одна від одної тим, що у світ-імперії існує єдиний політичний центр, а світ-економіка включає декілька політичних центрів з різним ступенем влади (впливу), що виходить з кожного з них. Критеріями віднесення держав до однієї світ-системи є:

- широкі й стійкі торговельні зв'язки;
- постійні політичні зв'язки з певними регіонами або народами, особливо відносини рівня «центр — напівпериферія — периферія» і

Теорія політики

«гегемонія — суперництво»;

— загальні економічні, політичні і, можливо, культурні цикли.

Важливо відрізнити *світову систему* (англ. *world system*, без дефіса), що характеризує весь світ у цілому, від *світ-системи* (англ.

world-system, з дефісом), що є структурною одиницею світової системи. Світ-імперії включають дві і більше етнічні нації з різними культурними традиціями, пов'язані примусовим присвоєнням додаткового продукту (обов'язком сплачувати данину) і перерозподілом останнього на користь правлячого класу в політичних цілях. Або, за визначенням самого Уоллестайна, це тип історичних систем, організованих як широкі централізовані політичні структури, що поєднують данницько-перерозподільними відносинами соціально і культурно різні провінції. Іншими словами, під світ-імперіями слід розуміти широкий діапазон історичних соціальних утворень, від простого зв'язку між двома племенами, що здійснюють його шляхом обміну даниною для забезпечення обоюдної безпеки і захисту від зовнішніх загроз — до великої Римської, Австро-Угорської чи Монгольської імперії.

Головною ознакою світ-імперії є територіальна обмеженість основних економічних зв'язків кордонами держав. Зміни у світ-імперіях відбуваються за схемою циклічного розширення і стискування, як просторового, так і часового. А стійкість останніх залежить від ефективності виконання в їх рамках наступних ключових функцій:

- територіальна, переважно військова, експансія з метою захоплення нових данницьких провінцій, територій зі стратегічними ресурсами, багатими торговельними шляхами і т.д., утримання захоплених провінцій від посягань держав-конкурентів;
- регулярний збір данини з провінцій;
- перерозподіл данини через централізовану бюрократизовану систему;
- утвердження легітимності імперської влади (як правило, через поширення масової релігії, морального вчення, ідеології);
- подолання сепаратизму провінцій і придушення внутрішніх заворушень;
- симбіоз із внутрішніми та зовнішніми комерційними структурами і мережами (торговельні шляхи і міста) у сферах, де неможливий або вкрай ускладнений централізований перерозподіл, «обмін» безпеки торгівлі на доходи в скарбницю від мита і податків.

Починаючи з Давнього Єгипту та Римської імперії до становлення сучасних національних держав практично всі великі держави Євразії, Африки, Центральної і Південної Америк будувалися, розширювалися, воювали одна з одною, гинули і відроджувалися як світ-імперії. Але світ-імперії (такі, якими їх розуміють прихильники світ-системного підходу) зникли у XIX—XX ст.ст., що пов'язується із розвитком капіталістичного способу господарювання й посиленням міжнародних зв'язків, які ґрунтуються не на політичних, військових чи примусових,

Теорія політики

а на економічних, добровільних засадах.

Перше чітке визначення третьому типу цілісності, світ-економіці, було дано Фернаном Броделем. Він розглядає останню як «економічно самостійний терен планети, здатний загалом бути самодостатнім, такий, якому його внутрішні зв'язки й обміни надають певної органічної єдності»⁹. Але Бродель не приділяє достатньо уваги світ-імперіям, тому чітко не розрізняє характеристики світ-імперій та світ-економік. Крістофер Чейз-Данн дає таке визначення: «Світ-економіка — це тип світ-системи, у якому територіальна мережа сфери обміну є політично структурованою як міждержавна система»¹⁰. Інтегруючим чинником для світ-економік виступає не єдиний політичний центр, а спільний внутрішній ринок. У цьому типі соціальної системи різні за культурними і економічними параметрами регіони є взаємозалежними щодо таких благ, як їжа, паливо, безпека, і одночасно дві чи більше держави борються за домінування при тому, що жодна з них не стає сталим лідером.

Світ-економіки існують над політичними, культурними і релігійними кордонами і характеризуються трьома ознаками:

- 1) вони займають визначений географічний простір, кордони якого можуть коливатися;
- 2) у них завжди наявні один або декілька полюсів, центрів тяжіння або економічні столиці;
- 3) навколо цих центрів утворюються концентричні зони: навколо центру (чи ядра) розташовуються області «серединної зони» напівпериферійного типу, далі ближня і далека периферія I, нарешті, зовнішній простір.

Найсуттєвішими відмінностями між світ-імперіями та світ-економіками є такі:

— світ-імперія має тільки одне ядро; у світ-економіці ядром може виступати як одна держава, так і декілька;

— світ-імперія завжди обмежується кордонами тільки однієї цивілізації. Світ-економіка здатна охоплювати декілька цивілізацій;

— інтегруючим чинником у світ-імперії є примус, політична та військова сила. Світ-економіки формуються добровільно, виходячи із економічної доцільності розвитку міждержавного обміну товарами та послугами;

— якщо для існування світ-імперії вирішальне значення має наявність сильного у політичному, економічному, військовому аспектах ядра (центру), то, говорячи про світ-економіку, наявність розвинених держав центру лише констатується. Акцент робиться на стійкість економічних зв'язків у системі.

Прихильники світ-системної парадигми стверджують, що побудова сучасного світу характеризується існуванням тільки однієї світ-системи — капіталістичної європейської світ-економіки (під словом «європейський» в даному випадку слід розуміти те, що ця система

Теорія політики

розповсюдилася на весь світ саме з Європи, і не більше того). Її експансія на весь світ завершилася наприкінці XIX ст., і з того часу вона на рівні держав виглядає як «центр — напівпериферія — периферія».

Виникнення комуністичних держав у XX ст. — це своєрідна спроба людей захиститися від експлуатації, викликаній поширенням капіталістичної світ-системи. Розвиток комуністичних держав є частиною довгострокової взаємодії між капіталізмом, що поширювався на все нові території, і соціалістичним опором цьому процесові у напівпериферійних регіонах системи. Соціалістам, які прийшли до влади у ряді країн, вдалося створити політичні механізми захисту від конкуренції із капіталом країн центру. Вони зробили спробу трансформувати логіку капіталізму, але в підсумку використали соціалістичну ідеологію для того, аби провести прискорену індустріалізацію і наздогнати за рівнем економічного розвитку капіталістичні країни ядра.

Країни «соціалістичного табору» раніше знаходилися у напівпериферії капіталістичної світ-економіки. Існування держав із соціалістичною формою устрою в системі є необхідним для підтримки стабільності останньої. А претензія на те, що соціалізм є якісно відмінною та більш прогресивною формою суспільного устрою порівняно із капіталізмом, на думку теоретиків США, не є свідченням того, що комуністичні держави в дійсності були структурно відокремленими від світового капіталізму як такого.

Розгляд усього сучасного світу як однієї великої світ-економіки є правомірним з огляду на зростаючу економічну взаємозалежність усіх регіонів світу, поглиблення світогосподарських зв'язків. У цій світ-системі ядрами виступають США і Канада, ЄС та Японія, цілком заможні й демократичні держави, що спеціалізуються на виробництві високотехнологічної продукції та характеризуються зростанням питомої ваги сфери послуг. Напівпериферійний регіон включає країни Східної Європи, Росію, відносно індустріалізовані країни Латинської Америки (Мексика, Колумбія, Бразилія, Аргентина, Чилі), Туреччину та так звані нові індустріальні країни. У цих країнах переважає індустріальне виробництво із високим ступенем державного контролю економіки, який поступово знижується. Сучасна периферія репрезентована менш заможними державами Латинської Америки, Центральної Африки, Південної Азії та Китаєм (останній активно пересувається у напівпериферію системи). Але такий підхід потребує декількох уточнень.

По-перше, слід розглядати світ-системи одночасно різних рівнів. Найвищий рівень займає капіталістична світ-економіка, яка охоплює весь світ. На іншому рівні окремою світ-економікою є ЄС із найвищим у світі ступенем міждержавної інтеграції, в якій є своє ядро (Великобританія, Німеччина, Франція), напівпериферія (скандинавські країни, Голландія), периферія (Греція, Іспанія, Португалія), або Азіатсько-Тихоокеанський регіон зі своїми центрами та околицями. Свого часу

Теорія політики

Австро-Угорська імперія або імперія Наполеона були поєднані із європейською світ-економікою економічними зв'язками, були її складовими. Цей перелік можна продовжувати.

I, *по-друге*, ССА приділяє увагу тільки європейській цивілізації. Але, окрім європейської, у світі існують й японська, китайська, африканська, латиноамериканська, арабська цивілізації зі своїми культурними традиціями, «правилами гри», на які не можна не зважати. Аналіз структурної побудови цих цивілізацій як окремих світ-систем необхідний для більш повного розуміння логіки взаємодії між ними.

Капіталізм є історичною системою. Він з'явився у певний історичний момент і з часом йому на зміну прийде більш прогресивна система. Виходячи з розгляду вікових циклів (трендів) та їх фаз, Уолтер Голдфранк вважає, що ця зміна відбудеться за 100—150 років. Він припускає існування чотирьох шляхів розвитку світу після занепаду капіталізму.

Перший шлях — формування глобальної соціальної демократії або «держави суспільного добробуту», яка охопить практично весь світ. Сучасним зразком такого устрою є скандинавські країни.

Другим є становлення *четвертого типу цілісності* через подальшу еволюцію глобальної соціальної демократії. Уоллерстайн назвав цей тип соціалістичним світ-урядом (*socialist world-govemment*). Вже зараз можна припустити, що ця форма організації буде відрізнитися від світ-імперії тим, що виробництво, привласнення і перерозподіл додаткового продукту здійснюватимуть не бюрократичним шляхом, а колективно світовими виробниками, виходячи з принципу соціальної справедливості. У «соціалістичних» державах, які існували раніше, ми знаходимо лише перші паростки соціалізму в розумінні І. Уоллерстайна.

Третій шлях — в процесі трансформації капіталізму може сформуватися глобальний фашизм як новий тип соціально-економічної цілісності. Цей процес можна розглядати як повернення до світ-імперії із централізованою управлінською кастою. Відносини між ядром та периферією нагадуватимуть колоніалізм у глобальному масштабі. Становлення такого устрою може відбутися внаслідок світової війни, яка не призведе до знищення життя на землі, або бути результатом невдалого повстання мешканців периферійних та напівпериферійних держав.

Останнім сценарієм є повне знищення життя на землі, яке може відбутися або швидко, через ядерну війну, або повільно, через подальше погіршення екологічної ситуації у світі, що може призвести до екологічної катастрофи. Сподіваємося, що цей сценарій назавжди залишиться лише сценарієм, але для цього усім необхідно чітко усвідомлювати серйозність тих загроз, які зараз нависають над людством.

Економічна будівля світ-систем у ССА ґрунтується на поділі праці, який розглядається у таких аспектах, як ядро і периферія; напів-

Теорія політики

периферія; нерівний обмін; нагромадження капіталу.

Основним об'єктом ССА є зв'язок між країнами *ядра (центру)* і *периферії*, географічно і культурно відокремленими регіонами, що спеціалізуються на випуску капіталомісткої (ядро) чи працемісткої (периферія) продукції. Ядра світ-економіки мають вищий статус, характеризуються зосередженням капіталу, передових технологій, військової потуги. Навпаки, периферія має нижчий статус, може вважатися «колонією» чи «сировинним придатком» ядра, характеризується схильністю до стагнації і соціальних катаклізмів. Один без одного ці два елементи систем існувати не можуть. Це загальна концепція, що описує загальну схему структури світ-системи. У той же час реалії життя вносять певні корективи у цю схему.

У процесі географічного поширення капіталістичної світ-економіки протягом останніх чотирьох сторіч нові території були включені в систему майже виключно як периферія. У цей же час бурхливо проходила НТР і на її основі розвивалася нова виробнича діяльність, що призвела до перерозподілу різних виробничих процесів між ядром і периферією. Ключовим елементом при віднесенні тієї чи іншої держави до ядра чи периферії є не сам продукт, а радше відношення між його капіталомісткістю і рівнем кваліфікації місцевої робочої сили.

На нашу думку, некоректно розглядати світову систему як таку, що складається з одного ядра й однієї периферії. Радше її слід розглядати як набір взаємопов'язаних комплексів (світ-систем), що мають свої ядра і свої периферії. Такий підхід до структурного аналізу є більш гнучким, оскільки окремі регіональні, імперські чи об'єднані ринком комплекси розглядаються як частини єдиного цілого, поєднані одна з одною системними зв'язками.

Якщо концепція країн ядра і периферії була запозичена теоретиками ССА у представників теорії залежності, то Уоллерстайн впроваджує таке нове поняття, як *напівпериферія (semi-periphery)*. У політичному аспекті напівпериферійні держави стабілізують світ-систему завдяки «під-імперській» діяльності, відхиляючи і поглинаючи частину опозиції країнам ядра з боку периферії. Вони мають серединний статус, є опорним пунктом експлуатації ядром периферії, поєднують їхні риси, їх характеризує динамічність розвитку.

З економічного погляду напівпериферійні зони поєднують у своєму розвитку дві різні тенденції. З одного боку, вони є чимось середнім між країнами ядра і периферії за капіталоємністю продукції, рівнем кваліфікації працівників і оплатою праці. З іншого боку, їм властивий «комбінований» розвиток, співіснування виробничих процесів як ядра, так і периферії. Їхня торгівля спрямована в обох напрямках. Вони експортують сировину в країни ядра і готову продукцію в країни периферії. У принципі можлива зміна статусу держави, тобто її переміщення у зону напівпериферії чи з неї як «згори», так і «знизу». Але рухатися «угору» вкрай складно; більше того, підняття ста-

Теорія політики

тусу одних держав здійснюється в основному (хоча не цілком) за рахунок пониження статусу інших держав. Тому цілком зрозумілим стає такий феномен, як підйом деяких напівпериферійних держав (Тайвань, Південна Корея) з одночасним пониженням статусу інших держав (Ірак, Колумбія), що спостерігається останнім часом. Тим не менше, наведемо головні фактори, які надають країнам перевагу в боротьбі за підвищення статусу в світовій ієрархії. Ними є:

— величина ресурсів (особливо фінансових, науково-технічних, інформаційних й інтелектуальних, а також адекватних моральних і правових традицій), здатність їх мобілізувати для успішної конкуренції у найбільш прибуткових сферах;

— опорна мережа і кадровий потенціал економічної експансії;

— відсутність надмірних витрат на національну безпеку і безпеку міжнародної торгівлі;

— нарешті, вигідне геоекономічне положення¹¹.

Не можемо не відзначити того, що концепція держав ядра, напівпериферії і периферії розглядається багатьма аналітиками як центральна у всьому світ-системному аналізі. Так, наприклад, Леслі Склер пише: «Світ-системний аналіз ґрунтується на відмінності між центральними, напівпериферійними і периферійними країнами з точки зору їхньої ролі, що змінюється, у міжнародному поділі праці і домінуючої капіталістичної світ-системи»¹². З таким підходом не можна не погодитися, але і не можна й зводити весь ССА тільки до цього. Водночас саме ця концепція викликає і найбільш гостру критику. Так, Мануель Кастельс вказує: «Глобальна економіка глибоко асиметрична, але не слід уявляти її у спрощеній формі центру, напівпериферії і периферії чи прямого протистояння між Північчю і Півднем, оскільки існує декілька «центрів» і декілька «периферій», а Північ і Південь настільки внутрішньо різноманітні, що використання цих категорій в аналітичному сенсі мало що дає»¹³. Українські дослідники в галузі глобалістики вказують на те, що «переважно кількісні відмінності між «центром» і «периферією»... виглядатимуть примітивними і малозначущими у порівнянні з можливими принципово новими якісними відмінностями»¹⁴.

Нерівний обмін є механізмом, що дублює поділ праці між ядром і периферією. Цей механізм призводить до систематичного перерозподілу додаткового продукту з периферії на користь технологічно розвинутого ядра. Отже, збільшується рівень споживання і поліпшується рівень життя у країнах ядра, що у свою чергу призводить до збільшення розриву в рівні життя між центральними і периферійними територіями.

Уоллерстайн визначає процес нагромадження капіталу практично так само, як у свій час це робив К. Маркс, але з двома важливими відмінностями. По-перше, процес нагромадження розглядається як світовий процес, а не як набір паралельних процесів нагромадження на

Теорія політики

рівні національної держави. По-друге, він безпосередньо пов'язаний із привласненням і переробкою додаткового продукту напівпериферії. Географічна експансія і первісне нагромадження, що триває, не випадкові, а необхідні і складають саму суть капіталізму.

Політичний бік розвитку світу ССА розглядає крізь призму таких трьох категорій, як імперіалізм, гегемонія і класова боротьба. Імперіалізм розуміється ССА як домінування сильних держав ядра над слабкими регіонами периферії. Напівпериферійні держави займають серединне положення.

Гегемонія однієї держави ядра над іншими виявляється у тому, що вона тимчасово випереджає інші за рівнем свого розвитку. Пануюча держава характеризується пануванням у виробництві, торгівлі і фінансах, на які спирається могутній військовий апарат. Вона несе відповідальність за підтримку стабільного балансу сил у світі і за ведення вільної торгівлі, що використовується нею заради своєї власної вигоди доти, поки сама держава залишається гегемоном. Феномен гегемонії держави обов'язково є тимчасовим, оскільки жодна держава не є досить сильною для того, аби поглинути решту світу. З приводу сучасної гегемонії США у світі дослідники вказують на те, що її пік припав на 1967—1973 рр. і зараз вона занепадає. Уоллерстайн вказує на те, що вже почався кінець гегемонії США, а їх реакція на події 11 вересня 2001 р. тільки прискорює цей процес. Він пише: «Економічні, політичні та військові фактори, які спричинили становлення гегемонії США, є тими ж факторами, які невблаганно призведуть до їх занепаду, який наближається». На його думку, спроби США повернути хід історії назад і залишитися світовим гегемоном протягом ще тривалого часу не матимуть успіху.

Третім важливим аспектом політичної системи є особливе місце, яке займає класова боротьба. Остання виступає об'єктом політики як усередині держави, так і між державами. Світ-системний підхід розглядає цю проблему з дещо нетрадиційної точки зору.

По-перше, існування класових альянсів розглядається на міждержавному рівні. Капіталісти різних країн об'єднуються, щоб захистити привласнення додаткового продукту, навіть якщо вони конкурують між собою з приводу частки, яку повинен одержати кожен із них.

По-друге, самі держави є акторами у великій драмі всесвітньої класової боротьби.

По-третє, дослідники не приймають описову класову термінологію (експлуататор, селянин тощо), оскільки вона заважає зрозуміти те, як процес класової боротьби впливає на розвиток світового капіталізму.

Нарешті, останній набір концепцій ССА розглядає три основних протиріччя, внутрішньо притаманні сучасній світ-системі — те, що Уоллерстайн назвав «антиномії». Першим є протиріччя між економікою і державністю, яке створює дилему правлячим групам. Оскільки світ-економіка характеризується наявністю певної множини дер-

жав, а економічні рішення орієнтуються й на арени, які є віддаленими від підконтрольних кожній окремій державі територій, обмежених географічно. Це протиріччя чинить додатковий тиск на окремі держави, що спонукає їх до політичного об'єднання. Найкращим прикладом є формування в межах ЄС конфедерації держав під тиском їх економічної інтеграції.

Наступне протиріччя стосується попиту та пропозиції. Різноманітність форм державного устрою, існуючих у світі, унеможлиблює централізоване регулювання пропозиції. З іншого боку, попит виникає як результуюча з тимчасового встановлення балансу сил у класовій боротьбі в окремих державах. Капіталісти намагаються отримувати та реалізовувати на ринку додану вартість створеної продукції, чого зробити одночасно неможливо. Це призводить до циклічних коливань економіки.

Остання антиномія має місце між капіталом і найманою працею. Тут Уоллерстайн стверджує, що у світовій системі існує три типи робітників: ті, хто працює заради існування; ті, хто працює заради зарплати; і «довічні» пролетарі, найбільш розповсюджений тип робітників у світі в цілому. Процес пролетаризації знижує добробут робітників. «Новий робітничий клас» професіоналів, інженерів і бюрократів є винятком і виграє від цього процесу. Але вільна праця приносить із собою поліпшення організації праці і політичну боротьбу. Тому світова буржуазія обмежена як тим, що їй доводиться ділитися своїми прибутками із середнім класом, так і тим, що вона зіштовхується із боротьбою знизу, що посилюється. Уоллерстайн пише: «Характеристикою сучасного світу є небачення інтересів інших (imagination) тими, хто виграє у ньому, і непевність у собі пригнічених. Експлуатація та відмова прийняти експлуатацію як або неминучу, або справедливу складають головну антиномію сучасної епохи...»¹⁵.

Підсумовуючи, варто сказати, що в цілому світ-системний аналіз можна розглядати як свого роду оновлену версію історичного матеріалізму. Хоча І. Уоллерстайн став батьком світ-системного аналізу, давши науці його нову методологію, сьогодні у цьому напрямку працює багато вчених, які як поділяють, так і не поділяють його поглядів на процеси, що відбуваються в сучасному світі, але використовують його методологію і категоріальний апарат. І, незважаючи на те, що ця робота ще не завершена, вона дала сильний поштовх історичному соціальному аналізу, включаючи аналіз сучасного світу з історичної точки зору. Можливо, що й в Україні дослідники використають цей підхід для пошуку відповіді на питання, які турбують нас усіх — яке місце наша країна об'єктивно займає у світі, яким шляхом потрібно йти, щоб досягти рівня розвитку держав ядра європейської світ-економіки, а не бути винесеними на її периферію і багато інших.

Теорія політики

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ Chase-Dunn C. Globalization: A World-Systems Perspective // Journal of World-Systems Research. — 1999. — Vol. 5. — № 2. — <http://csf.colorado.edu/jwsr/>
- ² Wallerstein I. The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. — New York, 1974.
- ³ Wallerstein I. The Rise and Future Demise of World-System Analysis, (Paper delivered at 91st Annual Meeting of American Sociological Association, NY, Aug. 16, 1996). — 1997. — <http://fbc.binghamton.edu/>
- ⁴ Ibid.
- ⁵ Ibid.
- ⁶ Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації: Монографія / За ред. д-ра екон. наук, проф. Д. Г. Лук'яненка. — К., 2001. — С. 3.
- ⁷ Уоллерстайн И. Миров-системный анализ // <http://www.tuad.nsk.ru/history/Author/Engl/W/WallersteinI/waller.htm>
- ⁸ Chase-Dunn C. Global Formation: Structures of the World-Economy. — Oxford, England, 1998. — P. 348.
- ⁹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV — XVIII ст.: У 3 т. — К., 1998. — Т. 3. Час світу. — С. 12.
- ¹⁰ Chase-Dunn C. Op. cit. — P. 347.
- ¹¹ Розов Н. С. Общества, миросистемы и цивилизации: синтез парадигм и структура истории // <http://www.nsu.ru/filf/rpha/papers/geoecon/forrach.htm>
- ¹² Sklair L. Competing Conceptions of Globalization // Journal of World-Systems Research. — 1999. — Vol. 5. — № 2.
- ¹³ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. — М., 2000. — С. 119.
- ¹⁴ Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації. — С. 4.
- ¹⁵ Goldfrank W. L. Paradigm Regained? The Rules of Wallerstein's World-System Method // Journal of World-Systems Research. — 2000. — Vol. 6. — № 2.
- ¹⁶ Фисун А.А. Мир-системный анализ как теория геоисторических изменений: ключи к европейской головоломке? // <http://www.unl.ac.uk/ukrainecentre/WSS/ws-1.html>

Надійшла 23.10.2002 р.